

הליך הגיור – מקורות, רכיבים ומהות

שיטת התוספות: מילה וטבילה – תנאים מקדימים

לגיור

הרב אפרים ולץ

לאחר שדנו בשיטתם של הרמב"ם וחכמי ספרד ביחס לתהליך הגיור וביררנו את מעמדם של המילה והטבילה בשיטתם, נעבור לדון בשיטת התוספות¹. נזכיר, כי בין לדעת הרמב"ם ובין לדעת הרמב"ן ובית מדרשו, ראינו כי ישנן פעולות ממשיות שנחשבות לחלק מתהליך הגיור עצמו, הגר עושה מעשה שהוא עומד בלב הגיור – בעוד שלפי הרמב"ם הייתה זו הטבילה, לפי הרמב"ן ובית מדרשו היו אלה המילה והטבילה גם יחד.

בפרק זה נראה כי בעלי התוספות סברו אחרת, וראו בכל פעולותיו של המתגייר פעולות הכנה ותנאים שהגר מחויב לעשות, אך הגיור עצמו אינו נכנס מתבצע על ידי אף אחת מהפעולות הללו. קביעה זו קשה במבט ראשוני, שכן הגמרא שדנה במרכיבי הגיור אומרת כך:

טבילה באמהות מנלן? סברא הוא, דאם כן, **במה נכנסו תחת כנפי השכינה?**

(יבמות מו, ב)

ברור לגמרא שהאימהות טבלו, אחרת איך ייתכן שהתגיירו ללא כל מעשה ממשי? הגמרא לא מוכנה לקבל את האפשרות שהתגיירו מעצם הבחירה להצטרף ולהסתופף תחת כנפי השכינה, אלא בהכרח חייב היה להיות מעשה ממשי כלשהו בתהליך הגיור.

אם כן, נראה לומר שאם כנים דברינו והמילה והטבילה אינם מעשי הגיור עצמם, מוכרחים נהיה להסביר את דברי הגמרא כך שבהכרח הגר חייב לעשות מעשה ממשי שיביע את נכונותו להצטרף – מרכיבי הגיור, לפי זה, אינם אלא הוכחה ממשית לכוונותיו של המתגייר, ראייה על נכונותו ורצינותו ומעשה של גמירות דעת, אך לא הדבר המגדיר בפני עצמו.

¹ ייאמר, שביור שיטת בעלי התוספות יעשה באופן מסויג עקב אופיים של המקורות האשכנזיים הקיימים בידינו. ראשית, אין ספר מסודר ושיטתי בידינו מבעלי התוספות, על פיו ניתן להכריע בשאלות היסוד באופן קוהרנטי וחד משמעי – המקורות שלפנינו הם פירושי בעלי התוספות על הש"ס, ומטבע הדברים הרבה יותר מורכב לעמוד על דעתם באופן זה. כמו כן, כידוע בעלי התוספות רבים הם ואין הכרח שמקור אחד בבעלי התוספות יסתדר עם משנהו, על כן העיון בפרק זה יעשה בזהירות ובסיוג יתירים על הרגיל ואינם אלא הצעה אפשרית בדעתם.

המילה כתנאי לגיור בשיטת התוספות

ניזכר, כי הרמב"ן שאל על דברי הרמב"ם כיצד מילתם של בני לוי במצרים הועילה להם לגיורם, והרמב"ן ניסח זאת "אם כן היאך נכנסו תחת כנפי השכינה?", כלומר הרמב"ן הבין שהמילה היא מעשה הגיור ולכן לא מועילה העובדה שבני לוי היו נימולים על מנת לגיירם. כאמור, הרמב"ם לא התקשה בכך שכן לדעתו עיקר הגיור הוא הטבילה, והמילה הינה רק תנאי בתהליך הגיור. בשונה ממנו, נזקק הרמב"ן מתוקף קושייתו להסביר שהטיפו מהם דם ברית בעת גיורם או שדי במילה הנובעת מתוקף חיוב במצווה לצורך הגיור, ואין צורך במילה נוספת.

אולם, התוספות מתייחסים גם הם לבני לוי וניסוחם הוא מעט שונה:

דכתיב כי מולים היו כל העם - פירוש שמלו עצמם ביציאתם ממצרים. ואע"פ שאותן שהיו נימולים בימי אברהם לא מלו אותם ביציאת מצרים מ"מ **מעיקרא כשמלו עצמן מלו ליכנס בברית המקום וליבדל משאר אומות וגם כי עתה טבלו.**

(תוספות כריתות ט, א)

תוספות לא מתקשים כיצד נכנסו תחת כנפי השכינה, משום שמעיקרא לא מלו אלא כדי להיכנס בברית המקום ולהיבדל משאר האומות. כלומר, לפי תוספות כל עניינה של המילה היא להיכנס בברית המקום ולהיבדל משאר האומות ואין כל מושג מובחן של מילת גיור. לפי התוספות פעולת המילה הנעשית בגיור זהה לחלוטין לכל מילה במסגרת ברית מילה רגילה, ועניין שתיהן הוא הכניסה בברית המקום והיבדלות מן האומות. את בעלי התוספות כלל לא מטריד ריחוק פעולת המילה מן הגיור ודי במילה זו כדי להוות הקדמה לגיור, שכן אף המתגייר כדין לא נדרש לעשות יותר ממילה רגילה.

ההבחנה בין בעלי התוספות לחכמי ספרד מתחדדת ממקור נוסף הדין בדברי הגמרא שלא מטבילים את הגר בלילה. נזכיר שהבאנו בפרק הקודם את דברי הרשב"א שהסביר שדברי הגמרא הם לכתחילה, משום שהמילה היא תחילת הדין, ומותר לעשות גמר דין בלילה. אולם התוספות לא קיבלו את דברי הרשב"א וסברו שהמילה אינה נחשבת לתחילת דין הגיור:

אין מטבילין גר בלילה - דמשפט כתיב ביה **ואף על פי שכבר מל חשיב ליה כתחילת דין.**

(תוספות יבמות מו, ב)

אם כן, העולה מדברי התוספות הוא שהמילה בגיור היא המקבילה של המילה אצל ישראל עצמם, והיא איננה חלק מלב הגיור עצמו, אלא תנאי מקדים לו.

הטבילה כמקדימה את הגיור

נוסחה דומה לזו של המילה אנו מוצאים אצל בעלי התוספות גם ביחס לטבילה. תוספות דנים בסוגיית טבילה לנידוטה וטבל לקריו, שהזכרנו בפרקים הקודמים, אשר הוכשרה טבילתם לגיור:

מי לא טבלה לנדוטה - תימה דאמר לקמן (מו, ב) דגר צריך שלשה דמשפט כתיב ביה, ואפילו למאן דאמר בריש סנהדרין (ג, א) דבר תורה חד נמי כשר מכל מקום אין דרך נשים להביא איש עמהן בשעת טבילה, ואשה אינה ראויה לדון כדתנן (נדה מט, ב) כל הכשר לדון כשר להעיד, ובהדיא איתא בירושלמי דיומא מעתה שאין אשה מעידה אינה דנה ודבורה לא היתה דנה אלא מלמדת להן שידונו אי נמי על פי הדיבור שאני

וי"ל האי דבעינן שלשה היינו לקבלת המצות אבל לא לטבילה אף על גב דאמרינן לקמן (דף מז, ב) דשני ת"ח עומדים מבחוץ היינו לכתחלה דעדיף טפי.

יש מפרשים דכיון דידוע לכל שטבלה כאילו עומדים שם דמי.

(תוספות יבמות מה, ב)

תוספות, כפי שכבר ראינו בפרק על בית דין, סוברים שהגיור הוא משפט ומחייב נוכחות בית דין, ולכן מניחים שחייבת להיות נוכחות בית דין סמוך בגיור, דבר שלא מתקיים בטבילה של אישה לנידוטה. בעקבות כך מדגישים תוספות שהצורך בבית הדין הוא רק בקבלת המצוות ולא בטבילה, ואף על פי שקבלת המצוות נעשית בדרך כלל בעת הטבילה, קשר זה אינו מחייב לדעת בעלי התוספות. נשים לב שאף לפי התירוץ השני נראה שאין צורך מהותי בבית דין בעת הטבילה, ותפקידו של בית הדין ביחס לטבילה הוא לוודא שהיא אכן התרחשה, ואם כן כאשר ידוע שטבלה הרי שאין צורך עוד בבית הדין.

העולה מדברי התוספות הוא שלא זו בלבד שהמילה אינה חלק ממעשה הגיור, אלא שגם הטבילה אינה חלק מלב הגיור עצמו, ושניהם יוגדרו רק כתנאים מחייבים ומקדימים לגיור עצמו.

לפי זה, אף הגמרא שקובעת שאין מטבילים את הגר בלילה תתפרש כעוסקת בקבלת המצוות המוצמדת לטבילה, שהיא בגדר "משפט" המחייב נוכחות בית דין.

תפקיד קבלת המצוות

עד כה ראינו כי לדעת התוספות המילה והטבילה אינן חלק מהמשפט של הגיור אלא פעולות מקדימות לו, בעוד שביחס לקבלת המצוות הצריכו תוספות את נוכחות בית הדין.

אולם, עדיין יש לברר את תפקידה של קבלת המצוות בהליך הגיור. כאמור, באופן רחב נעסוק בקבלת המצוות ביחידה הבאה, אולם כבר עתה נעמוד על האפשרויות העולות מדברי בעלי התוספות בעניין זה.

האפשרות הראשונה אותה ניתן להציע היא שהמילה והטבילה הינן פעולות הכנה ותנאי לגיור, וקבלת המצוות היא ליבו של הליך הגיור. בשונה מהרמב"ם וחכמי ספרד שלדידם הפעולות הממשיות-פיזיות של מילה וטבילה הן שהגדירו את פעולת הגיור, לפי בעלי התוספות הקבלה הפורמלית והתודעתית של המצוות היא המגירת בפועל, ועל כן בית הדין צריך להיות נוכח דווקא בקבלת המצוות, שכן רק היא מהווה את תהליך הגיור.

על אפשרות זו ניתן לערער, שכן לאורך הדרך ראינו כי לפי בעלי התוספות ההבדל בין ישראל לעמים הוא הבדל מהותני², ואם כן קשה לראות כיצד קבלת מצוות שהיא בפירוש פעולה הנעשית בשדה הדתי-אמוני תהווה גישור על פער מהותני. האם ניתן לומר שמכוח או בעקבות קבלת המצוות של הגר בית הדין מחולל 'נס' ומקבל את הגר לזרועותיו של עם ישראל? קשה לקבל אפשרות כזו שלא מצאנו כמותה באופן מפורש בדברי הראשונים. יתר על כן, המייצג המובהק בראשונים להבנה שישנו פער מהותני בין ישראל לעמים הוא ריה"ל, אשר קבע בעצמו שאכן אין בגיור אפשרות לגשר על פער זה³.

אפשרות אחרת בדעת התוספות היא שכמו שהמילה והטבילה אינם מגיירים אלא נחשבים לשלב מקדים לגיור, גם קבלת המצוות אינה מגיירת אלא מהווה גם היא תנאי מקדים לחלות הגיור. לפי הסבר זה נוכחות בית הדין בקבלת המצוות מחויבת רק לשם פיקוח על קבלת המצוות ומתן מעמד משפטי לפעולה הפנימית של המתגייר – בעוד המילה והטבילה מוגדרות כמעשים מעצם היותן פעולות פיזיות ניכרות, קבלת המצוות שבמהותה היא פעולה תודעתית, נצרכת נוכחות בית הדין לשם מתן מעמד מוגדר ומחייב לקבלת המצוות.

לאור הסבר זה, למעשה אין כל פעולה שהמתגייר עצמו עושה שהופכת אותו מנוכרי לישראל, ואין כל דרך לאדם להפוך עצמו לישראל – 'אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים'. אולם, ישראל מצדם יכולים לקבל לזרועותיהם אנשים נוספים, ובתנאי שהאדם יעמוד בתנאים שונים לקבלתו לעם ישראל. לפי זה, כאשר המתגייר עושה פעולות שונות כמו מילה, טבילה וקבלת מצוות, בית הדין משתכנע בכנותו ורצונו של המתגייר והם מתקפים את גיורו בעם ישראל. ניתן לדמות זאת להתאזרחות של אדם במדינה כלשהי – האדם נדרש לעמוד בתנאים שונים כדי להתאזרח, אולם בסופו של דבר מי שמגדיר אותו כאזרח הוא משרד הפנים ולא האדם עצמו הוא שהופך עצמו לאזרח, מעשיו אינם אלא ביטוי לגמירות הדעת ורצון כן להצטרף⁴.

לפי אפשרות זו, עמדת בעלי התוספות מורכבת. מחד, הם סבורים כי אין צורך שפעולות הגיור של מילה, טבילה וקבלת המצוות ייעשו "לשם גיור" במובן הפורמלי. מאידך, גר שלא מל, טבל או קיבל עליו את המצוות באופן מלא, לא עשה את ההכנות הנדרשות כדי לאפשר לבית הדין לקבלו. "קולתם" של בעלי התוספות היא גם "חומרם", שכן לפי תפיסת חכמי ספרד מרכיבי הגיור מהווים את התהליך שהגר עושה באופן מתמשך, ולכן אם בית דין יקבלו אותו קודם שנשלם התהליך כראוי, יתכן שיוכל להשלים את המעשה החסר וגיורו יחול מאותה השעה.

² בייחוד בסוגיית איסור החיתון עם שבעת עממין, ראו יחידה 2 פרק ה. עוד על עניין זה בהערה 4.

³ יתכן שהפער העמוק יותר ביחס לאפשרות פרשנית זו הוא בדברי התוספות ביחס לגר קטן. בסוגייה זו נעסוק בהרחבה ביחידה הבאה, אולם כפי שהזכרנו כבר בעבר (יחידה 3, פרק ד, הערה 4) תוספות אומרים שלא ניתן לזכות את הקטן בגיור ולכן גיורו הוא רק מדרבנן. אם אכן הגיור הוא ניסי בלבד, ללא כל קשר למעשיו של הגר, מדוע לא יקבלו גם גר קטן, ומהי המניעה להחיל עליו גם כן את נס הגיור?

⁴ בכך גם ניתן להסביר את העובדה שתוספות לא מוכנים להחיל גיור מדאורייתא על גר קטן, מי שמגייר בסופו של דבר הוא בית הדין, אולם על האדם להראות את נכונותו המוחלטת להפוך לישראל, ובין שאר הדברים עליו להראות שברצונו לקיים מצוות. דא עקא, קטן לא יכול לקבל מצוות באופן מודע מעצם היותו קטן ובית הדין לא יכול לקבל עבורו את המצוות, ועל כן גיורו תופס רק מדרבנן. בית הדין מקבל את הקטן לזרועותיו של עם ישראל, אולם אין זו קבלה מוחלטת מדאורייתא, שמצריכה מהגר לקבל מצוות כהכנה לקבלתו.

אולם לפי תוספות, אם יתברר שבית דין החילו עליו את הגירות שלא כדין, אזי מעשה בית הדין יתבטל וגירורו יתבטל למפרע⁵.

לסיכום, העלנו שתי אפשרויות בהבנת שיטת תוספות. לפי האפשרות האחת מעשה הגירור עצמו הוא קבלת המצוות של הגר, והמילה והטבילה הם התנאים המחויבים לקראת הגירור עצמו, ועל כן נוכחות בית הדין מחויבת רק בעת קבלת המצוות. לפי האפשרות השנייה, כל מעשי הגירור כולם הם הכנה תהליכית לקראת הגירור עצמו שמתבצע על ידי בית הדין שהשתכנע בכנותו וגמירות דעתו של המתגייר.

חיוניתה של גמירות הדעת

לקראת סיום היחידה, ובשולי שיטות הראשונים, נתייחס לביטוי החוזר בצורות שונות אצל הראשונים כולם, והוא החובה לייצר ולוודא כי הגר אכן גמר בדעתו להתגייר. עקרון זה שלפיו ברית המילה והטבילה הן פעולות שמגמתן היא לוודא שהמתגייר אכן גמר בדעתו להתגייר חוזר בסוגיה זו. כך היא בשיטת התוספות כאן, שבית הדין מחילים את הגירור על המתגייר אם ברור להם על פי פעולותיו שהוא אכן גמר בדעתו להתגייר, וכן בדברי הרמב"ם (מורה נבוכים ג, מט) והרמב"ן (יבמות מז, ב) שהדגישו את היות המילה מעשה קשה בגוף המעיד על כוונת עושהו.

אמנם נראה במבט ראשון כי תפיסה כזו הינה מעט פשטנית, שכן היא אינה רואה במעשים אלו מעשים מכוננים בעצמם ובתוכם, והיא ממעיטה את ההתייחסות למשמעות של אופי פעולות אלו. האם כל מהותה של המילה היא בכך שהיא קשה לביצוע?

יתכן לפי התפיסה לפיה הגירור נושא אופי אורגני שבמרכזו תהליך של קבלת הגר והטמעתו בחברה היהודית, יסוד גמירת הדעת בגירור הוא דווקא המרכיב המשמעותי ביותר בתהליך, וקושי הפעולה של המילה אינו עניין טכני ביחס לזה. ככל שהתהליך מותיר רושם עז יותר בלב המתגייר, הוא גומר בדעתו פנימה לעזוב את זהותו הקודמת ולהתחיל דף חדש.

אמת הדבר כי זהות אינה עניין בחירי לאדם. אי אפשר לבחור זהויות ולהחליף אותן בעזרת הרצון והדעת בלבד. זהות נוצרת בעל כורחו של האדם. כאשר אדם אינו יכול לברוח מזהותו - אזי זהו סימן שהוא בעל זהות כזו. אדם שלאן שלא ילך ויברח 'זהותו' ועמו ירדפו אותו הוא חלק מאותה זהות לאומית. זהות לא ניתן לשנות בטקס חד פעמי, וספק אם ניתן לעשות זאת בחיים שלמים. בכל זאת, לאדם שנכנס לתהליך זה של גירור, נתנה היהדות את האפשרות להצטרף, על אף שברוב המקרים לא יוכל להיות בעל זהות יהודית שלמה במשך כל חייו. לצורך כך יש לייצר תהליך שיתיר על המתגייר רושם מובהק, שיעביר אותו בתודעתו מעין כור היתוך בו הוא נעשה לבריה חדשה.

⁵ את הסוגיה הזו נפגוש במלוא עוזה שסוגיית קבלת המצוות, במקרה בו יתברר למפרע שקבלת המצוות לא היתה כנה ומלאה.

סיכום הדעות בראשונים

ביחידה האחרונה עסקנו במרכיבי הגיור השונים, כאשר תחילה עסקנו במרכיב של הקרבן, וראינו שלאחר חורבן המקדש בטל מרכיב זה מהליך הגיור, ועמדנו על האפשרויות השונות לפיהן רכיב זה מלכתחילה היה מעלה בגיור ולא חלק מהותי, או שהעדרו מחיי האומה לאחר החורבן הביא לכך שהוא נגרע גם מהליך הגיור.

המשכנו לעסוק בחובת נוכחות בית הדין בגיור. דנו במעמדו של בית הדין, האם חייב הוא להיות סמוך, או שבדומה לקורבן גם חובה זו נתבטלה לאחר הסתלקות הסמיכה. בהמשך ובהתאם לכך בחנו את התפקיד שבית הדין ממלא בגיור. ראינו שלדעת הרמב"ם בית הדין נועד ללוות, לפקח ולקדם את תהליך הגיור שהמתגייר עצמו מבצע, בעוד לפי בעלי התוספות והרמב"ן בית הדין משתתף בהחלת חלות הגיור על המתגייר.

לבסוף, עמדנו על היחס בין הטבילה והמילה בגיור. ראינו כי לדעת הרמב"ם הגיור הוא פעולה של המתגייר שבמרכזה קבלת המצוות הנעשית יחד עם הטבילה, כאשר הטבילה היא המעשה הממשי שתוכנו ומשמעותו מתפרשים על ידי קבלת האמונה והמצוות. כלומר לדעת הרמב"ם הגיור הוא בעיקרו אמוני-תודעתי, שהאדם עובר ולאחר שמקבל עליו את האמונה והמצוות נעשה ישראל לכל דבר.

לעומת זאת ראינו כי לדעת חכמי ספרד הגיור הוא תהליך ארוך של היטמעות בישראל הכולל בתוכו את המילה והטבילה עם קבלת המצוות. ראינו כי לדעתם מדובר בכמה שלבים שהגר עובר ובכל שלב הולך הוא ונטמע בישראל על ידי עזיבת טומאת העמים והתקרבות לכלל ישראל. לאור ההבנה שהגיור הוא דבר תהליכי ניתן לקבל גיור שלא קורה באחת, אלא מדובר בתהליך לו שלבים מספר שייתכן שלוקחים אף יותר מדור אחד. דבר זה עולה יפה עם שיטת הרמב"ן ביחס לאיסורי חיתון עם שבעת העממים, אשר לדעתו הם אמנם לא יכולים לבוא בקהל בעצמם, אך צאצאיהם מתקבלים, כלומר מדובר בתהליך היטמעות שלוקח זמן ואף מחכה לדור הבא כדי להסתיים באופן מלא.

בשיטת בעלי התוספות העלנו את האפשרות שקבלת המצוות מהווה את ליבו של הגיור עצמו, או את האפשרות שבית הדין הוא זה שמחיל באחת את חלות הגיור על המתגייר לאחר שבפעולות הגיור הוא הביע את נכונותו וגמירות דעתו להצטרף.

ברקע כל הדעות הללו, ניתן לראות בבירור שיש לקבלת המצוות מקום מרכזי בגיור – בין אם היא לב הגיור עצמו ובין אם זהו תנאי מחייב לקבלת בית הדין את המתגייר. ביחידה הבאה נעבור לעסוק בהרחבה במרכיב קבלת המצוות ונבחן את מקומו ותפקידו בהליך הגיור הכולל, ואת השאלות המעשיות שהעסיקו את הפוסקים לאורך הדורות בגיורים בהם עלו ספקות ביחס לרכיב זה.